

Annex 2 | *Publication*

TABANA NI VOSA KEI ITOVO VAKAVITI

LIALIACI

Lewe ni vola

Tukutuku nei Iuliu ni tabana

Tukutuku raraba ni

Cakacaka e qaravi rava e vale ni volavola

Vakasokumuni tukutuku e vale ni volavola

Soletolevaki

Talanoa lasa kei vosa

VULA VAKAVITI

Iulai: yuli cakacaka. E dau tui kina na Ulu, wewewere kei na cakacaka. Tavoau me ba eka na lala, me vaka na drata, ocali. Mai wai e qaravi ni kuita, kuni vakalavu na tevoso vakavuvuni na benu-kawakawa. Qolivi nadaniva, ose kei na mata.

Okosta: vaitaisendania, Valakawakawa. Na volavolavu hui na drata. Keli na vaka. Sa na drata kei na mivoniva. Yua na liti, matua na tarawau kei na liti. Gauna ni kuita, qolivi na vava, matu veitaki na vosa.

Seviteba: Valavakana E tu tiko na yobaki levu, vakadatali na uo na kadre. Tu na dalo me iyau ni weni. Tu na karati. Levu na senikau, sa na mali mase. Sa na dvaniviti, mikiyasi, wadawakawa ni vau. Vasa na vasa. Era yaciyaco mai na diki kei na bati. Kadawa. Mai wai era vakatunisi na kaita, kowakawa. Levu na vasa. Ena so nanava sa sa kina na bukile.

J'ulai-Seviteba

Lialiaci – na yaca ni ivola taba vakavulatolu qo e yavutaki mai ena vakasama ni sa vaka e beci ka yali tiko mai na noda itovo kei na vosa. Sa dodonu kina meda liaci keda ka vakadeitaki keda tale ena noda vakamareqeta na noda vosa kei na noda itovo.

ITUKUTUKU NEI ILIULIU NI TABANA

Sa tete ka rabailevu sara na veiqaravi ni Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti ena noda vanua me veidutaitaki vata kei na gauna a tekivu kina ena 1974, kei na kena mai vakamatanitu ena 1986.

E dina ni sa mai vakaoti vakavinaka na cakacaka levu ni kena tabaki na iVolavosa Vakaviti ena 2007, ia sa tomana tiko ga na tabana qo me kuria na kena vakadidiketaki, vakasokumuni, maroro kei na vakatete ni vosa kei na itovo vakaitaukei. Qo me vakavotukana kina na inaki ni matanitu me maroro ya ka vakaukauataka na itovo kei na iyau vakamareqeti vakaitaukei.

Sa inaki ni 'Lialiaci' me vakasavuya na irogo ni veiqaravi ena Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti, ka nuitaki ni oni na taleitaka na wilika.

KENA TAUYAVU

A tekivutaki na tabana qo ena 1974, a yacana taumada na Tabana ni Volavosa Vakaviti (Fijian Dictionary Project). A vakailavotaka na kena tauyavu o Mr. Raymond Burr, na turaga ni Merika dau vakaraitaki ena retio yakoyalo. E daidai sa vakalavotaka na matanitu. Ena 1986 a vakadonua na bese levu vakaturaga me sa yacana na Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti (Institute of Fijian Language & Culture).

KENA INAKI

A. ME TABAKA NA IVOLAVOSA VAKAVITI.
 B. ME QARAVA KA VAKABULABULATAKA NA VAKAYAGATAKI NI VOSA KEI NA ITOVO VAKAVITI.

ÇAKACA E QARAVI

Vakadidike

Era vakadidike tale ga na vakaillesilesi e valenivolavola. Qo na kena vakadikevi na ivola era sa taba oti kei na nodra dau gole yani na vakaillesilesi ena veivanua mera tauri tukutuku, tabaki tale ga na veika me baleta na itovo kei na vosa. E rabailevu sara na veilutaga e vakadikevi, e wili kina na vakabauta makawa, ituvatava ni bula makawa, ituvatava ni bula vakavanua, veivekani, vakatagi, meke kei na qito vakaviti, qaravi na teitei kei na goli eliu, tara vale, tulituli, ta waqa, soko, wai vakaviti, tukuni kei na itukutuku makawa ni veivanua.

Kumuni tukutuku.

Na cakacakataki ni lewa ni Bose Vakaturaga e dau sasaga kina na valenivolavola me kumuna na ivola kei na itukutuku tabaki, vakakina na itaba, tepi kei na iyaloalo (video tapes). Ena gauna qo, sa kumuna rawa na valenivolavola e rauta ni 8 na itukutuku ni veivagunuvi, 4 na itukutuku ni veibulu vei ira na Turaga bale, 3 na itukutuku ni vakataraisulu, 5 na itukutuku ni vakamau Vakavanua, 2 na kaumatanigone kei na veisoqo Vakavanua tale eso dau sureti mai kina na valenivolavola. Sa rauta ni 1900 vakacaca na levu kece ni tepi katonu kina na itukutuku ni veivanua (audio tapes), 289 na levu kece ni tepi ni yaloyalo sa kumuni rawa.

Na ivolavosa vakaviti.

Sa mai sevutaki oti na volavosa vakaviti ena ika29 ni june 2007. Era a sevutaka na turaga na peresitedi ni noda matanitu o Ratu Josefa Iloilovatu Uluivuda. E 24,783 taucoko na levu ni vosa era tiko ena loma ni volavosa. Sa ciqoma na bose yaco na ivolavosa qo ka sa vakadonua na kena ivolavola ni vosa. Sa tekivu volitaki na ivola qo ena valenivolavola, eya \$40 na kena e waqa kaukaua, \$15 na kena e waqa malumu.

KAKABURAKI

Gauna qo, na sala levu duadua ni kena kaciyaki na vakadidike na kakaburaki ena retio (Domo'i viti) ena gauna vakamacawa ni tabana, vakatokai tiko na "Na noda vosa" ena veibogi ni Tusiti ena walu. Na veimama na nawa qo e kaburaki kina vei ira na dau vakarorogo na tukutuku eso me vaka na vula vakaviti, vosa, veigauna, itovo, na wai vakaviti, cakacaka ni liga, itukuni kei na tukutuku tale eso.

NA TABAIVOLA

Na kena gadrevi me vakatetei ka vakadeitaki na vakadidike e nanumi kina me tabaki eso na ivola. E sa voleka ni oti na kena editataki eso na cakacaka lelevu e qaravi tiko e valenivolavola, wili kina na ivola ni tukuni, veigauna, wai vakaviti, walewale ni vakadewa vosa kei na itukutuku eso era vakadewataki mai ena vosa vakavavalagi. E via

vakaraitaka na Tabana ni Vosa ena veivola tabaki ni vosa vakaviti e yaga vakalevu ena vakadewa itukutuku kei na ivakamacala ena vakatagedegede kece, rawa ni tabaki tale ga ena vosa ni dui vanua.

VEITABA

E dua tale ga na tiki bibi ni tabana na kena lai tabaki mai na veisoqo vakavanua ka dau vakayacori me vaka na veibuli, kaumelanigone, carasala, nodra bale na veituraga bale ni noda vanua. E levu na sogo e sa tabaki rawa mevaka na veivakagunui vua na iTaukei ni Waluvu, na veibuli vua na Tora ni Bau, veibuli vua na Ratu ni Yaqeta, vakataraisulu mai Lau, veibuli vei Tui Bua kei na so tale. Ena vula tolu qo, e tabaki rawa kina na sogo ni veibuli vua na Tui Levuka, na veibuli mai Naviti, kei na vakataraisulu mai Levuka. Kevaka o ni kilai ni na vakarau vakayacori e dua na sogo bibi vaka qo, oni sa kerei moni qai bau vakaraitaka mai e valenivolavola.

TUKUTUKU KARABA NI VALENIVOLAVOLA

Na valenivolavola qo na Tabana ni Vosa kei na iTovo e qarava na veika me baleta na vosa kei na itovo me baleti keda na itaukei. E sega wale ga ena vosa, e maroroya tale ga na veicakacakaniliga eso e dau kilai tani kina e dua na vanua. Na veitukutuku kece e dau mai maroroi tu e valenivolavola me na dau mai vukei ira na lewenivanua ena nodra mai vakadidike. E tiko na valenivolavola ena 41 Loftuts Street e Naitasiri Suva.

TUKUTUKU NI VAKALESILESI

E 26 taucoko na vakalesilesi era veiqaravi tiko ena loma ni valenivolavola. Ena vula o Julai, a tekivu kina o Setoki Qalubau mai Nakorosule Naitasiri. E a cakacaka e liu ena baqe na ANZ ka qai lai vakacavara tale na nona vuli ena USP. Eratou a curu tale ga mai e 8 na ivakalesilesi ena vula Okosita. Qo Ulaiasi Motokumi mai Vusiga Naitasiri, Anseini Rauca, Nabiti Macuata, Siteri Rakai, Suvavou Rewa, Lorasia Kuruseru, Visama Tailivu, Siteri Koroi, Wailivu Kadavu, Mereoni Dikula, Navakasali Bua, Savaira Loki, Naqarani Rewa, Inise Sanaki, Wailivu Cakaudrove. E levu ga vei iratou na vakalesilesi vou qo e gole mai na Univesiti ni ceva ni Pasifika.

A mai kerea na nona vakacegu ena Yabaki qo o Bulou Unaisi Nawalowo Manulevu ka sa vakavinavinakataki sara vakalevu na nona veiqaravi ena Tabana ni Vosa kei na iTovo.

NA VAKASOKUMUNI TUKUTUKU E VEIKORO

Na tiki ni veiqaravi ni vakasokumuni tukutuku e kena ulutaga tiko na "Sauvi ni Vuku kei na Kilaka ni iTaukei kei na kena matanataki".

Na sasaga ni kena tekivutaki, e yavutaki mai na kena laurai ni sa tubu sara tiko vakatotolo na veivoli ka sa vakayagataki tiko kina na iyau vakamareqeti kei na kilaka ka noda na itaukei. Oqo e wili kina na noda itovo, vosa kei na ivalavala ni bula vakavanua. E kuria na kena sa soli vakayauyau tiko na itukutuku vei ira na veivanua tani. Ena so tale ga na gauna sa yaco kina na veivoli e sega ni vakalesui e dua na veivuke se mera saumi vakadodonu na itaukei. E kune tale ga ni sega ni maroro tu vakalawa se bula tu vakaivola na itukutuku eso me baleta na kilaka vakavanua kei na veika e matanataka me rawa ni yaga vei ira na luveta. A mani tekivutaki kina na cakacaka ni kena vakavotukanataki e dua na lawa ka vakatokai tiko me "Model Law on Traditional Knowledge & Cultural Expression". E tolu tiko na yavu se na inaki bibi ni kena tauyavutaki na lawa qo. Na kena usutu na taqomaki ni dodonu kei na kaukauwa e tu vua e dua na mataqali se yavusa e taukena na kilaka vakavanua kei na kena matanataki. Na ikarua ni yavu levu ka tuvai kina na ituvatuva ni kena buli na lawa vou qo oya me vakadeitaki vakalawa na kena kilai kei na kena vakamareqeti na vanua e vu mai kina na veikila se vuku vaqo, ka yadravi na nodra saumi vakadodonu na kena itaukei ke yaco kina na veivoli. Na kena iotioti ga na kena tokoni na dodonu vakalawa sa davo oti koto ena loma ni "Indigenous Intellectual Property Rights."

Ia e dua tiko na tiki ni sasaga ni tataqomaki qo na vakasokumuni itukutuku ka sa vakayacori tiko yani ena noda veikoro. Sa mai qaravi oti kina na veikoro ena yasana vakaturaga o Serua, Namosi, Rewa, na Ceva kei Tailevu kei na yanuyanu o Ovalau. E a mai qaravi o Ovalau ena nodratou kerekere na Tabana ni iYau Vakamareqeti ena sasaga ni kena volai na yanuyanu o Ovalau me dua na iyau vakamareqeti e vuravura. Sa qaravi oti na sasaga qo, sa vakuri tiko na kena vakasokumuni na itukutuku ena vualiku kei Tailevu, ka sa qaravi oti kina na Tikina o Verata, Tai kei Vugalei me yacova mai na vula o Okotova ena 2008.

VEISURETI

E dau sureti tale ga mai na valenivolavola me dau lai vakaitavi ena veisoqo eso e tiki ni kena porokaramu na vosa kei na itovo vakaviti. O koya qo eratou dau gole kina na vakalesilesi liu me ratou lai vosa ena veika e baleta na noda vosa kei na itovo. Ratou lai tataunaka tale ga kina na bibi ni noda maroroya tiko na veika eda kilai tani kina na kawa itaukei.

RIPOTE NI 5 NASA

Na lima na "s" e dua na iwalewale ni vakatorocaketaki ni noda veiqaravi ka yavutaki ena vosa kei na vakasama vakajavani. E lima na vosa vakajavani, ratou tekivu

taucoko ena "S", duidui na kedratou ibalebale. Nida vulica meda kila na veika meda cakava ena vei "s" kece oqori, ena sega ni vakabekataki ni na totoka vakaoti na veiqaravi ena valenivolavola. Sa dau vakatovototaki tiko gona e valenivolavola na lima na "s" qo, laurai ni yaga sara tiko vakalevu. E sega wale ga ni rairai vinaka kina na valenivolavola, era vuli tale ga kina vakalevu na vakalesilesi. Sa dau qaravi tiko na sasamaki ena 5 na miniti ni bera ni tekivu ena mataka kei na 5 na miniti ni bera na suka ena yakavi. Ena iotiti ni Vakaraubuka ni veivula, sa dau samaki vakadua kina na valenivolavola kei na tautuba. Na cakacaka qo eratou sa tu sara ga o ratou na raica me tuvai vakavinaka na noda veiteveli. Sa wasewasei tale tu ga na timi me qarava na sasamaki.

Solesolevaki ena loma ni valenivolavola

E dua na komiti e veiqaravi tiko e valenivolavola na komiti ni solesolevaki.

A tauyavutaki ena vica na yabaki sa oti, kena inaki levu ga me vaqara ka maroroa na ilavo me baleti ira tiko ga na vakalesilesi. Qo me veivuke ena veika e dau lavaka mai na tabacakacaka, vb ena mate kei na oga tale eso. Kena ikarua ga me vukei ira na vakalesilesi ena veioqa e loma ni valenivolavola.

E lewe tini (10) taucoko tiko na lewe ni komiti. Ratou dau volitaki icoiniti e loma ga ni valenivolavola, dau bosei na sala eso ni kumuni ilavo me vakatawai kina na tobu me baleta na inaki sa volai toka e cake. Na veika e bosei yani e dau qai 'solevaki' me rawa vinaka kina. Qo na vuna e yaca ni komiti tiko kina na komiti ni solesolevaki, yavutaki ena nodra ivakarua ga ni bula na tukada. E tiki tale ga ni nodratou veiqaravi me ratou tuva na vakaukaua yago ena vei yakavi ni Lotulevu, me baleta na nodra tiko bulabula na vakalesilesi.

Ena gauna qo, e toso malua tiko ga na kumuni ilavo ni ti ena veimacawa me baleta na oga e dau vakaitavi kina na valenivolavola. Sa tiko sara na vakanananu me lai veivuke ena kanavata ni tabana ni cava na yabaki. Sa dau kena ivakarua tiko ga ni qai dau cava na vula me qai dua tu na kumuni ilavo levu.

Qo e vagolei tiko ga i na nodra vukei na vakaillesilesi ena voli ni nodra unifomu ni toki ina valenivolavola vou mai Nasese. Na iotioti ga ni kumuni ilavo levu a caka ena vula o Okosita, rawa kina e dua na ilavo levu. Qo era a soli kina vakamatanitu. A vakayacori tale ga kina e va(4) na vakaukaua yago, kumuni vakavinaka mai na ilavo ena volitaki iconiti.

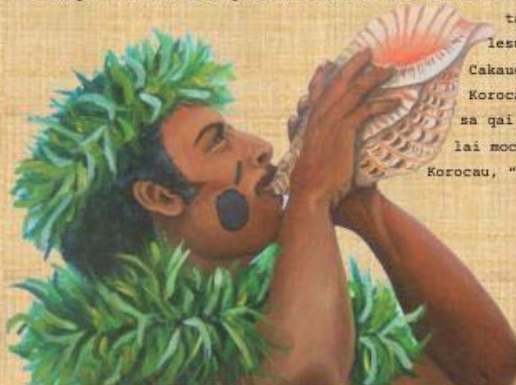
TALANOA

(Qo e dua na italanoa lasa me baleta e rua na Turaga ni Vanua Levu)

Ena dua na siga rau a tiko voli kina e rua na veitau, dua na Turaga ni Cakaudrove kei na dua na Turaga ni Korocau. Dua na siga, sa kerea sara e dua na nona toa na turaga ni Cakaudrove vua na nona itau na turaga ni Korocau. E kaya sara na turaga ni Korocau, "sa vinaka Ratu, au na qai kauta mai e dua na nomu toa, ia me na vakarau tiko e dua na megu bitu waitui meu qai cola cake tu."

"Sa vinaka," kaya yani o koya na turaga ni Cakaudrove.

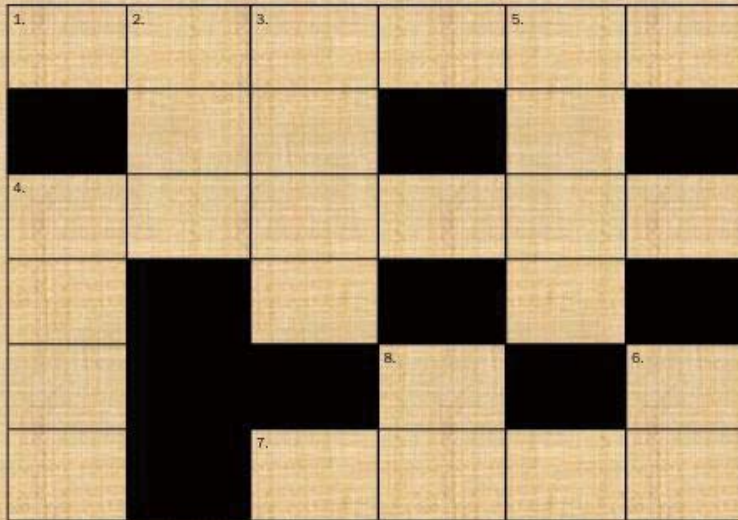
Oti, sa lesu cake o turaga mai Korocau, ka ni tiko sara mai na loma ni lekutu ka yawa mai waitui. Ni yaco ga yani ina koro, sa lai vaqara sara e dua na nona toa ka tataunaka mai vua na nona itokani. Vaqara tiko, mani kunea sara e dua na lulu, ka lomana me lai solia vei nona itau. Sa yaco mai na siga me rau sa lai sota kina, taura sara na lulu o gone ni Korocau ka tawaisutaka, kauta yani vua na nona itau Turaga ni Cakaudrove. Ia o koya na turaga ni Cakaudrove, e kauta mai e dua na bitu ka vakasinaita tu mai ena nuku, sogo vinsaka, mai ravi toka yani e lalaga. Ni rai toka mai na turaga ni Cakaudrove, sa basika yani o koya mai Korocau, sa kauta tiko yani na isu ka tawa tiko kina na lulu. Kaya sara tiko e lomana na turaga ni Cakaudrove, "isa! sa basika na noqu toa." Sa gole sara o gone ni Korocau, lai solia na toa vei nona itau, kaya sara o nona itau, "sa vinaka, na memu bitu waitui sa toka qori e lalaga ni vale, me saqa mada e dua na kemu ni bera ni o gole cake." Oti na nodrau kana, mai

tatau yani o nona itau mai Korocau me sa lesu cake tale. Solia sara o gone ni Cakaudrove na mena bitu waitui vua na gone ni Korocau. Sa mai lesu yani o gone ni Korocau, sa qai kaya sara na gone ni Cakaudrove, "sa lai moce waitui nuku," qai lai sauma mai na kai Korocau, "ia ni sa moce Ratu Toa lulu."

Arts Exhibition—Fiji Arts Council

VOSA VEITA

Vakababa

- 1. Naitasiri e okati ena matanitu vanua cava?
- 4. sega ni duavata kina
- 7. Dauvakayagataki me waqa kina na buka ena gauna e liu

Sobu

- 2. kilai tani kina o Vatulele
- 3. yanuyanu levu ena yasana o Rewa
- 4. iyaya ni taki wai buli mai na qele
- 5. vosa e dau veikacivi kina o Lau kei Vanualevu
- 6. veibasai ni vinaka
- 8. vakawaitakataka me gunuvi, roka damudamu buto